دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق و لێبوردنی گشتی(*)

ئاسۆ کەریم

پێشەکی:

شاڵاوەکانی ئەنفال، دەکەونە نێوان (٢٣/٢/ ١٩٨٨- ٦/٩/١٩٨٨) و بەSەریەکەوە ٨ ئۆپەراسیۆن بوون. ئەنفالی بادینان، کە دوا ئەنفال بوو، لە ٨/٢٥ تا ٦/٩/١٩٨٨ بەردەوام بوو.

دوای ئەوەی رژێمی سەدام لە ٩ی نیسانی ٢٠٠٣ رووخێنرا و چەندین گەورە بەرپرس گیران، قانوونی ژمارە ١ ی (**المحكمة الجنائية العراقية المختصة بالجرائم ضد الانسانية**) دەرچوو. دەستەی یەکەمی دادگای باڵای سزاکاریی عیراقیی بۆ کێشەی دوجەیل تەرخان بوو. دەستەی دووەمی ئەو دادگایە بۆ دادگاییکردنی بەرپرسە باڵاکانی ئەنفال، یەکەمین جڤینی لە ٢١ی ئاب-ی ٢٠٠٦ دا دەست پێکرد، بێ لە سەرۆکی پێشووی کۆمار صەدام حسێن، کە لەو (دانیشتنە)دا ئامادەبوو، (ئەودەم هێشتا ئیعدام نەکرابوو، ناوبراو لەسەر کێشەی دوجەیل لەبەرەبەیانی ٣٠ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٦دا ئیعدام کرا)، تۆمەتپێکراوان عەلی حەسەن مەجید (ناسراو بە کیمیاوی)، هاشم سوڵتان، عەلی حسێن رەشید، فەرحان موتلەگ جبوری، سابیر دوری و تاهیر ئەلعانی، هێنرانە بەردەم دادگا. لە ٢٤ی حوزەیراندا، دادگا حوکمی دان، هەر یەك لە تاوانباران عەلی حەسەن مەجید، سوڵتان هاشم و عەلی حسێن رەشید تکریتی سزای لەسێدارەدانیان سەبارەت بەئەنجامدانی (جینۆساید،

تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی و تاوانەکانی شەڕ) لە ئەنفالەکاندا بۆ بڕایەوە.. فەرحان موتلەگ جبوری و سابیر دوری- یش حوکمی زیندانیی هەتاهەتاییان بۆ دەرچوو، تاهیر ئەلعانی-یش، جارێ بەبێ سووچ دەرچووە.. ئەم بڕیارو حوکمانە چاوەڕێی پێداچوونەوەی دەستەی (تمییز)ی دادگا دەکەن و لەماوەی مانگێکدا ئەو حوکمانە شێوەی بنبڕ و کۆتایی خۆیان وەردەگرن. لێ وەکو زانراوە، هەر لەسەر ئەنفالەکان لیستێکی (٤٢٣) کەسی تریش داواکراون. دیارە قازی لێکۆڵینەوە، پاش راپەراندنی کارڕایی پێویست، فەرمانی خۆی دەدا جا دەسگیرکردن بێ یان نا. وەکو لە رۆژنامەکاندا بلاوکرایەوە، لەناو ئەو لیستەدا، زێتر لە سەدیان پێشتر (موستەشاری ئەفواجی دیفاعی وەتەنی و ئامیر مەفرەزە) بوون و بەبەر ئەو داواکارییە دەکەون. شایانی گوتنە، پێشتر سەرکردایەتیی بەرەی کوردستانی لە سەروبەندی راپەڕینی ١٩٩١دا لێبووردنی گشتی بۆ دەرکردبوون. ئێستا پرسیارەکە ئەوەیە، دەکرێ ئەو (موستەشارە کوردانە) رابکێشرێنە بەردەم دادگاو هەق و حسێبیان لەگەڵدا بکرێ، لەکاتێکدا پێشتر عەفوواتیان بۆ دەرچووە؟

لەناو کوردستاندا، خەڵکێك (بەتایبەتی چەند رێکخراوێکی وەك چاك) داوای دالدەنەدان، گرتن و دانەدەست دادگایان دەکا، هی واش هەن، پێیان کارێکی نەگونجاوە. هەوڵ دەدەین لێرە، وەلامی ئەم دژبەرییە بدەینەوە. لەپێشەوە بەکورتی باس لە (دادگای باڵای تاوانکاریی عیراقی) و چۆنیەتی دامەزراندن و بنەما قانوونییەکانی و قانوونی کارپێکراوی دادگا دەکەین و دواتر باس لە لێبووردن، جۆرەکانی، مەرجی هەر یەکەیان، شوێنەوارەکانیان، چ کەس و لایەنێك بەپێی دەستوور بۆی هەیە دەریان بکا و ئینجا دێینە سەر باسی تاوانگەلی نێودەوڵەتی و ئەرکی دەوڵەتان و هەڵوێستی قانوونی نێودەوڵەتی لە قانوون و بڕیارەکانی لێبوردن کە لەم یان ئەو ولاتدا دەدرێن.

١- : دادگەی باڵای تاوانکاریی عیراقی:

١-١: دامەزراندن:

رژێمی سەدام حسێن، لە لایەن هێزی هاوپەیمانانەوە لە ٩ی نیسانی ٢٠٠٣ رووخێنرا. دەسەڵاتی کاتی هاوپەیمانان CPA لە ١٦ی نیسان تا ٢٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٤ کە سەروەری بۆ عیراقییەکان گەڕایەوە، بەپێی ماددە (٤٣)ی قانوونەکانی لاهای ساڵی ١٩٠٧ و لایحەی تەنزیمیی ژمارەی (١) ی ئەو دەسەلاتە، حوکمڕانی لە عیراق بەدەست بووە. CPA بەپێی ماددە (٦٤)ی رێککەوتننامەی ساڵی ١٩٤٩ی جنێف بۆ پاراستنی خەڵکی مەدەنی و بڕیاری (١٤٨٣)ی ئەنجوومەنی ئاسایش، بۆی هەبووە دەستکاری قانوونگەلی عیراقی بکا، ئەگەرنا قانوونەکانی عێراق بە قانوونی سزادانیشەوە وەکو جاران لە تەواوی عێراقدا پیادە دەکرێن. ئەوە بوو ئەنجوومەنی حوکم، قانوونی ژمارە ١ی (**المحكمة الجنائية العراقية المختصة بالجرائم ضد الانسانية**) لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٣ بڕیارداو بە فەرمانی ژمارە (٤٨)ی CPA و بە ئیمزای پۆل برێمەر، لە هەمان رۆژدا دەرچوو. پاشان بە بڕیاری ژمارە ١٠، لە ١٨ی تشرینی یەکەمی

٢٠٠٥ دا ئەو قانوونە هەڵوەشایەوە و (دادگای باڵای تاوانکاریی عیراقی) دامەزرا، بە گوێرەی مادده (٢٤)ی قانوونی ئەو دادگەیە و بەپێی (**قانون اصول المحاكمات الجزائية- رقم ٢٣ لسنة ١٩٧١ وتعديلاته**- یاسای ڕێوشوێنی دادگاییکردنی سزایی- ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ و هەموارکراوەکانی)، ئەو قانوونانەی کە بەسەر تۆمەتپێکراوان جێبەجێ دەبن و سزادانیان پێ دەبڕێتەوە بریتین: لە (**قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩**) و قانوونەکانی تری وەکو، (**قانون العقوبات البغدادي لسنة ١٩١٩** بۆ ماوەی ١٩٦٨/٧/١٧- ١٩٦٩/١٢/١٤ و **قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩** بۆ ماوەی ١٩٦٩/١٢/١٥- ٢٠٠٣/٥/١ و **قانون العقوبات العسكري رقم ١٣ لسنة ١٩٤٣** و **قانون اصول المحاكمات العسكرية رقم ٤٤ لسنة ١٩٤١**)، هەروا دادگای ناوبری بۆی هەیە بۆ لێکدانەوەو ڕاڤەکردنی تاوانەکانی جینۆساید، تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی و تاوانەکانی شەڕ، چاو لە ئەحکام و بڕیارەکانی دادگاگەلی سزاکاریی نێودەوڵەتی بکاو پشتیان پێ ببەستێ.

١-٢: دەستدانەکانی دادگا (اختصاصات المحكمة):

ئەو تاوانانەی کە ئەم دادگایە، بەپێی قانوونی ژمارە ١٠، دەشێ تێیان بڕوانێ و بڕیاریان لەبارەوە بدا بریتین لە: (جینۆساید- ماددەی ١١)، (تاوانەکانی دژ بەمرۆڤایەتی- مادده ١٢)، (تاوانەکانی شەڕ- مادده ١٣) و (پێشێلکارییەکانی قانوونگەلی عیراقی کە لە مادده ١٤ی ئەم قانوونەدا ناویان هاتووە) و لە ڕووی کاتیشەوە دەبێ ئەو تاوانانە لە ماوەی نێوان ١٩٦٨/٧/١٧- ٢٠٠٣/٥/١دا ئەنجام درابن. تەنیا کەسی سروشتی-یش نەك مەعنەوی دێنرێنە بەردەم ئەم دادگایە. شایانی گوتنە دادگای تایبەتیSPSM-ی سیرالیۆن، بەپێی مادده ١ی قانوونی ئەساسیی دادگاکە، ئەو کەسانەی بەرپرسیارەتیی هەرەگەورەی پێشێلکارییە زل و مەترسیدارەکانی قانوونی نێودەوڵەتی مرۆیی و قانوونی سیرالیۆن هەڵدەگرن، دادگایی دەکا.

١-٣: شەرعیی بوونی دادگا[1]:

وەکو لە سەرەوە گوتمان ڕژێمی سەدام حسێن لە ٩ی نیسانی ٢٠٠٣ ڕووخا. لە ٢٢ی ئایاری ٢٠٠٣، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، بڕیاری ٢٣/١٤٨٣ی دا، بەگوێرەی ئەم بڕیارەو بەگوێرەی قانوونی نێودەوڵەتی دان بە بەرپرسیارەتی و ئیلیتزاماتی ئەمریکا و بەریتانیا نراوە وەکو دوو دەوڵەتی داگیرکەر لەژێر یەك سەرکردایەتی یەکگرتووی دەسەڵات [CPA] دا. لە برگەی (٩)ی هەمان بڕیاردا، ئەنجوومەنی ئاسایش لایەنگری خۆی بۆ گەلی عیراق دەردەبڕێ کە بەیارمەتی دەسەڵاتی کاتی [CPA]، کار بکا لەگەڵ نوێنەری تایبەتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ پێکهێنانی ئیدارەیەکی عێراقیی کاتی وەك ئیدارەیەکی ئینتیقالیی کە عیراقییەکان خۆیان بەڕێوەی ببەن تا ئەو کاتەی گەلی عیراق حکوومەتێکی دانپیانراوی نێودەوڵەتی دادەمەزرێنێ کە نوێنەرایەتیی بکاو بەرپرسیارییەتییەکانی دەسەڵات [CPA] بگرێتە ئەستۆی خۆی.

هەرچی بڕیاری ١٥٤٨ی ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٤ی ئەنجوومەنی ئاسایشە، ئەوا ئەنجوومەن خۆشحاڵی

خـۆی بـە دەسـپێکردنی قۆنـاخێکی نـوێ دەردەبـڕێ سـەبارەت گواسـتنەوەی عـیراق بەهێنانـەدی حکوومـەتێکی هەڵبـژێردراوی دیمـوکراتی لـە لایـەن گەلـەوە، بـۆ ئـەم مەبەسـتەش ئەنجوومـەنی ئاسـایش ئاواتەخوازە کۆتایی بەداگیرکاری بـێ و حکوومـەتێکی عێراقی کاتیی سەربەخۆ و تەواو سەروەر بەرپرسیارەتیی و دەسەڵات بگرێتەدەست لە ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠٠٤.

هـەروا "خۆشـحاڵی خـۆی بـۆ پابەنـدبوونی حکموومەتی کاتیی عیراق دەردەبڕێ بـە کـارکردن بـۆ هێنانەدی عیراقێکی فیدراڵیی دیموکراتیی پلوراڵیـستی یەکگرتوو کە ڕێـز لـە تـەواوی مافـە سیاسـییەکان و مافەکانی مرۆڤ بگرێ".

لـە ١٠ی کـانوونی یەکـەمی ٢٠٠٣دا، ئەنجوومەنێکی ٢٥ کەسیی بۆ حوکمڕانی لە عیراقدا کە نوێنەری هەموو تەوژمە سەرەکییە سیاسی و ئیتنـی و ئایینییـەکانی نـاو عیراقـی تێـدابوو، پێکهـات. ئەنجوومەنی ئاسایش بەگوێرەی بڕیـاری ٢٠٠٣/١٥١١ دانی بەو ئەنجوومەنی حوکمە نـاوە کـە "لـە مـاوەی ڕاگواستنەوەدا، سەروەریی دەوڵەتی عیراق دەردەبڕێ تـا ئەو دەمەی حکوومەتێکی نوێنەرایـەتی و دانپێـانراوی نێودەوڵەتی دادەمەزرێ و بەرپرسیارێتییەکانی دەسەڵات وەئەستۆی خۆی دەگرێ".

لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٤دا، ئەنجوومـەنی حـوکم، قانوونی ئیدارەی عێراقی بۆ ماوەی ڕاگواستنەوە TAL بڕیاردا و بڵاوکردەوە. ئەو دەستوورە کاتییـە بـاس لـە دامەزراندنی دادگایەکی تایبەت بە تاوانـەکانی دژ بـە مرۆڤایەتی دەکا.

لە ٢٨ی حوزەیران، دەسەڵاتی کـاتیی هاوپـەیمانان، سـەروەری دایـەوە بـە عێراقییـەکان و حکوومـەتێکی کاتیی بە سەرۆکایەتیی دکتۆر ئەیاد عەللاوی جێگـەی دەسەڵاتی هاوپەیمانانی گرتەوە.

لـە ٣ی ئایـاری ٢٠٠٥دا، حکوومـەتێکی نـوێی هەڵبژێردراو بەسەرۆکایەتیی دکتۆر ئیبراهیم جەعفـەری جێگەی حکوومەتی کاتیی گرتەوە، لـە ١٨ی تـشرینی یەکەمی ٢٠٠٥دا قانوونی ژمارە ١٠ی دادگەی بـاڵای جینـایی عیراقـی کـە ئەنجوومـەنی کـاتیی نوێنـەران، بڕیـاری لێ دابـوو، بڵاوکرایـەوە. مـاددە (١٣١)ی دەستووری هەمیشەیی عیراقیش کە لە ١٥ی تـشرینی هەمان سـاڵدا، ٧٨٪ی عیراقییـەکان دەنگیـان بـۆ دا، جەخت لەوە دەکاتەوە کە ئەم دادگایە وەکو دەستەیەکی سەربەخۆی دادوەری لەسەر چالاکییەکانی خۆی بەردەوام دەبێ و لە تاوانەکانی سەردەمی ڕابردوو و کەسـایەتییە سەرەکییەکانی دەڕوانێ".

شـایانی گوتنـە، ئـەم دادگایـە، تـەواوی دادوەرو داواکاری گشتی و کارمەندەکانی خـەڵکی عـیراق-ن و بـەپارەو پـولی عێراقـی و لەسـەر خـاکی عێـراق هەڵدەسـوڕێ و بەڕێوەدەچـێ و دەشـێ دادگـایی هـەر تۆمەتبارێك بکا، عێراقی بێ یان غـەیرە عیراقـی، لـە مـاوەی نێـوان ١٩٦٨/٧/١٧- ٢٠٠٣/٥/١ ئـەو تاوانانەی ئەنجامـدابێ کـە لـە ماددەکـانی (١١، ١٢، ١٣، ١٤)ی قـانوونی دادگـادا ئاماژەیـان بـۆ کـراوە. کەواتە، ئەم دادگایـە، دادگایـەکی شـەرعییەو بـەپێی قانوون و لەلایەن دەسـەڵاتێکی هەڵبـژێردراوی گەلـەوە دانراوە و لە هەمانکاتدا هەموو گەرەنتییەکی دادوەری بـۆ بەڕێوەچـوونی دادگایـەکی دادپەروەرانـە بـۆ تۆمەتپێکراوان بە گوێرەی ستانداردو پێـوەری جیهـانی دابینکراوە.

٢: لێبوردن

٢-١: لێبوردن چییە:

یاســـادانەری عێراقـــی پێناســـەی لێبـــوردنی نەکردووە. چاکی کردووە، یان نا، ئەمە باسێکی ترە. لێ دادوەر و زاناو فوقەهای قانوون باسـیان کـردووەو پێناسەیان کردووە. پوختەی قسە، لێبـوردنی گـشتی بریتییـــە لـــەوەی کـــە کۆمەڵگـــە بـــەپێی قـــانوون دەسبەرداری مافی خۆی ببێ سەبارەت بـە سـزادانی ئەو کەسانەی تاوانیان کردووە[٢].

وشـــەی amnesty کـــە لـــە بەرانبـــەر وشـــەی لێبــوردن یــان لێخۆشــبوون-ی کــوردی و (**عفــو**)ی عەرەبی دێ، لە وشـەی (*amnestia*)ی گریکییـەوە هـاتووە کـە مانـای (لـەبیرکردن)ە. بـەو کردەوەیـە دەگــوترێ کــە دەســەڵاتی بــاڵای دەوڵــەت، لــەو گوناهبارانە خۆش ببـێ کـە تاوانیـان دژی دەوڵـەت کردووە. هەڵبەت، Amnesty لە وشەی (Pardon کە تایبـەتی و بـۆ یـەك کەسـەو بـەمانای لـە سـزا خۆشـبوون دێ) بـەرفرەترەو هـەموو شـوێنەوارێکی قـــانوونیی تـــاوان و گونـــاه دەشـــواتەوە.[٣] دیـــارە وشەیەکی تری نزیکیش لە لێبوردن هەیە کە (**حصانة** Immunity)ی پێ دەگوترێ کە بـۆ هەنـدێ گـرۆ و دەســـتەی دیپلۆماســـی، ســـەرۆکی دەوڵـــەت و پەرلەمەنتار و.. زامن دەکرێ و نـاگیرێن و کـارڕایی قانوونییان دەرهەق پێڕەو نـاکرێ، جـا ئـەوە بـەپێی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانە یـان بـەپێی دەسـتووری وڵات.

بەهەرحاڵ، لە قانوونیی سزاکاری، لێبـوردن بـە کارێکی سـیادیی دادەنـدرێ. بـەگوێرەی ئـەو کـارە حکوومەت لە کۆمەڵێ کەس خۆش دەبێ کە پێـشتر تاوانیان کـردووە (زێـتر مەبەسـت تـاوانی سیاسـییە وەکـو خیانـەت، ئـاژاوەو دووبـەرەکی نانـەوە، یـان هەڵگەڕانەوەو دەستدانە چەك لە رووی حکوومەتدا). لە مێژوودا نموونـەی عـەفوواتی وا زۆرە، بـۆ نموونـە ساڵی ١٧٤٧، لـە ئینگلـستان، عـەفووات بـۆ ئـەو کەسـانە دەرچـوو کـە لـە شۆرشـدا، وەك لایـەنگری پاشایەتیی جـیمس-ی دووەم، جـەنگابوون[٤]. لەبـەر ئەوە دەبینین، قانوونی لێبوردنی گـشتی، دەسـەڵاتی یاسادانان (پەرلەمان) دەریدەکاو سیفەتی تاوانکـاری لە سەر ئەو کردەوەیە لا دەبـا کـە قـانوونی سـزاکان ئاماژەی بۆ دەکا و وەك کارێکی رێگـە پێـدراوی لێ دێ و سزا لەسەر ئەو تاوانە هەڵدەگیرێ و کۆمەڵگـە لە هەقی خۆی خۆش دەبێ و سـزای بکـەر (**فاعــل**) لەسەر ئەو کـارەی کردوویـە نـادا. لەئاکامـدا هـەر رێوشــوێن و کارڕاییــەکی قــانوونیی دەرهـــەق بـــە تۆمەتپێکراو، یان کارڕایی دادگـاییکردن رادەگـیرێ، یان ئەو حوکمە هەڵدەوەشێتەوە کە پێشتر دادگـا بـۆ تاوانبـاری بڕیوەتـەوە، یـان جێبـەجێکردنی سـزا رادەگرێ، سـەرباری لابـردن و نـەمانی هـەموو یـان هەنـدێ لـــە ســـزاگەلی ئەســـڵی و شـــوێنکەوتە و تەواوکەرو رێوشوێنی ئیحترازی.

زۆر جاران لە مێژووی عێراقـدا، لێبـوردن دراوە، بەتایبەتی لە وتووێژی نێوان حکوومـەتی ناوەنـدی و شۆڕشی کوردا، چەندین قانوون و بڕیارو (مەرسـوم)ی کۆماری دەرکراوەو تەنانەت هەندێکیان بە فـەرمانی راستەوخۆی سـەرکۆمار سـەدام حوسـێن بـووە. دوا لێبوردنی سـەدام حسێن، عـەفوواتێکی هەمـەگیرو رەها بوو، کە بەبڕیاری ٢٢٥ی (مەجلیسی قیـادەی سەورە) و لە ٢٠٠٢/١٠/٢٠دا دەرچوو، کە تەنانەت

ئەوانەیش بەرکەوتوون و بەردراون کە دەبوایە بـەپێی قـــانوونی عێراقـــی، میراتگـــری تـــاوانلێکراو رازی بوونایەو مەسلەتییان لەگەڵدا بکرایە[٥].

٢-٢: سەرچاوەو جۆرەکانی لێبوردن:

عـەفووات یـان ئـەوەتا بەراشـکاوی بـە گـوێرەی (قـــانوون، مەرســـووم، بڕیـــار..)یـــك دەدرێ، یـــان بەشێوەیەکی پەنامەکی لـە رێککەوتننامـەی ئاشـتی لەنێوان دوو لایەنی پێکناکۆك دا ئاماژەی بۆ دەکـرێ، یان ئـەوەتا دەوڵـەت خـۆی لـە تـاقیبکردن، گـرتن و دانەدادگای تاوانباران بەپشت دەگێڕێ. کەواتە دەکـرێ بڵێین، سەرچاوەکانی لێبوردن بـریتین لـە: قـانوون کـە دەسەڵاتی یاسادانان دەری دەکا، یان بە مەرسـوومێك کە سەرۆکایەتی دەریبکا، یان لە پەیماننامەیەکدا بـێ، یان لە ئاکامی رێککەوتنێکی سیاسـی و جارجـاریش ئەنجوومەنی ئاسایشی UN، لـە بڕیارەکـانی خۆیـدا، هەندێ تاوان دەخاتە دەرەوەی بەرپرسیارەتی.

بەهەرحاڵ، لێبوردن دوو جۆرە، گشتی و تایبەتی

٢-٢-١: لێبوردنی گشتی:

لەو لێبوردنەدا، هەنـدێ مـەرج هەیـە کـە لـە لێبوردنی تایبەتی جیای دەکاتەوە وەك:

- دەبێ لێبوردنی گشتی بـە قـانوون بـدرێ. لـە عێراقـدا هـەروەکو لەسـەرەوە گوتمـان ئەنجوومـەنی نوێنەرانی دەتـوانێ بڕیـاری لێ بـدا، چـونکە وەکـو لەســـەرەوە گوتمـــان کـــارێکی ســـیادییە. دەبـــێ عەفوواتەکە، لێبوردنێکی جەماعی بێ، واتـە بـەناو ناوی ئەم یان ئەو تـاکی تۆمـەتبار نـاهێنێ، بەڵکـە کۆمـەڵێ تاك، یان دەستەیەك دەگرێتەوە.

- دەبـــێ لێبـــوردنی گـــشتی بەرژەوەنـــدیی کۆمەڵگەی تێدا بێ. بۆ نموونـە لـە عێراقـدا دەکـرێ ئەنجوومەنی نوێنەران عـەفوواتێکی گـشتی دەربکـا لەبەر ئەو هۆیانە: ١- بۆ پێچانەوەی قۆناخی پێـشوو و ئاســانکاریکردن بــۆ هێنانــەدی ســەقامگیری و گۆڕانکـــاریی مـــەدەنی ٢- نـــەبادا دادگـــاییکردنی بەربڵاوی هەموو ئەو کەسـانەی مافـەکانی مرۆڤیـان پێشێل کردووە، جا سەر بەرژێمی کۆن بـن یـان نـا، لەترسی گیران و درانە دادگـا، پـاڵ بـە"مقاومـە" و پەرە بە کاری توندو تیژ بدەن و حکوومەتی ئێـستای عێراق کە لەبنەڕەتدا خۆی، پـڕ گرفـت و نـاجێگیرە، تەنگەتاو بکەن ٣- بۆ کەمکردنـەوەی زەبـروزەنگ و هێورکردنەوەی رەوشی گـرژو تونـدی نێـوان شـیعەو ســـوننە، بڕاندنـــەوەی تـــۆوی دووبـــەرەکی و فیتنـــەو تایەفەگەری، کوشتن لەسەر پێناسە، لـە چوارچـێوەی میکانیزمەکانی عەدالەتی راگواستنەوەدا ٤- یان بۆ زەوینەخۆشـکردن بـۆ ئاشـتبوونەوەی نیـشتمانی و پتـەوکردنی یـەکێتی نیـشتمانی لـە نێـوان لاباڵـە پێکناکۆکەکاندا. واتە لێرەدا ئاشتی و سـەقامگیریی وڵات لەچاو دادپەروەری دەخرێتـە پێـشەوە. کەواتـە دەکرێ لێبوردن بەکاربهێندرێ بۆ ئەوەی ئەم یان ئـەو فەرد و دەستەیە دەسبەرداری کـاری نـاقوونی بـبن و خۆیان رادەستی حکوومەت بکەنەوە و لەبەرانبـەردا، حکوومەت رەوانەی بـەردەم دادگایـان نـەکات. یـان ئەوەتا لـە چوارچـێوەی ئاشـتبوونەوەی نیـشتمانی و هەلومەرجی ئینتیقالی دوای بڕاندنەوەی شەڕی ناوخۆ و لەپاڵ کۆمـەڵێ میکانیزمی تـری وەك: پێکهێنـانی لیژنەی ئاشتبوونەوەو راستی، پاکسازی دامودەزگـای حکوومی، کارڕایی نـا سـزایی، هێنانـەوە سـەربار،

قەرەبووکردنەوەو هیتر، بەکاربهێندرێ وەك چۆن لە هەندێ وڵاتدا بەکارهاتووە. بۆ نموونە لە خوارووی ئەفریقیا وەکو دەستئاوێژێك و لە پێڤاژۆی کۆمیسیۆنی راستی و ئاشتبوونەوە کە قەشە دیزمۆند توتو لە نۆهەتەکاندا سەرۆکایەتی دەکرد، عەفووات دەرکراوە. هەڵبەت، ئەوانەی لەسەردەمی ئاپارتایدا گوناهبار بوون، لێبوردن دەکران، ئەگەر بهاتبایە بەئاشکرا پێیان لە گوناهەکانی خۆیان بنابایەو داوای لێبوردن و خۆشبوونیان لە کەسوکاری قوربانییان بکردبایەو ئامانجیش لەوە زەوینەخۆشکردن بوو بۆ هاتنەئارای ئاشتبوونەوەی نیشتمانی و هەنگاونان بەرەو دیموکراسی و کەمکردنەوە لە ئێش و ژانی قوربانییان و خستنەرووی راستییەکان بوو.

لێبووردنی گشتی ئەو شوێنەوارانەی لێ دەکەوێتەوە:

- سیفەی تاوانکاری لەسەر ئەو کارە ئەنجامدراوەی کە پێچەوانەی قانوونی سزاکان بووە، دەسڕێتەوە.

- یەکی ئەو ئەحکامانەی قانوونی سزاکان دەخات کە سەبارەت بە کاری ئەنجامدراو لە قانوونی لێبوردندا، ئاماژەی بۆ کراوە. کەواتە کۆمەڵگە ماف و دەسەڵاتی بەجێگەیاندنی سزای بەسەر تاوانباردا نامێنێ.

- ئەو لێبوردنە مافە مەدەنییەکان یان قەرەبووکردنەوە ناگرێتەوە کە دادگە حوکمی لەسەر داوە بۆ بەرژەوەندی ئەو کەسەی بەهۆی تاوان زیانی وێکەوتووە، چونکە ئەم مافە، مافێکی شەخسییە و لێبوردن نایگرێتەوە، کەواتە زیان لێ کەوتە، دەتوانێ موراجەعەی دادگای مەدەنی بکا.

- هەموو ئەوانەی بەشدارییان لەو تاوانەی کە لێبوردن دەیگرێتەوە، کردبێ سوودمەند دەبن.

- سزاگەلی ئەسلی و فەرعی و سەربار هەڵدەوەشێنێتەوەو دەسڕێتەوە و هەقی گشتی نامێنێ بۆ کارڕایی بەدواداچوون و بزواندنی داوای جەزایی و بەڕێوەبردنی.

- ئەگەر ئەو کەسەی بەر لێبووردنی گشتی بکەوێ، حوکمی تاوانباری بەسەردا بڕابێ، بۆی بە پێشینەی تاوان و چەندپاتکردنەوە ناژمێردرێ.

دیارە لە هەندێ وڵاتدا رێوشوێن بۆ لێبووردنی گشتی داندراوەو لە هەندێ وڵاتیشدا، حوکمڕانان لێبوردنیان بۆ خۆیان دەرکردووە، ئەم لەخۆبوردنە، بەلای هەندێکەوە پەسند نییەو بەڵگەش بۆ ئەم پەسندنەکردنە دێننەوە:

* عەفووات، واتە رزگاربوون لەسزا. ئەمەش وا دەکا هەندێ کەس لە قانوون شکاندن سل نەکەنەوە. بەپێچەوانەوە بۆ حکوومەتێك کە تازە هاتۆتە سەرکار، دەتوانێ لەرێگەی دادگاوە، پەیامێکی بەهێز بۆ هەموو ئەو کەسانە بنێرێ کە کەتنیان کردووەو مافەکانی مرۆڤیان پێشێل کردووەو دەکەن، ئەمەش وا دەکا خەڵکی تریش زاتی پێشێلکردنی یاسا نەکەن.

* ئەگەر حکوومەت ئەوانە لێبوردن بکا کە تاوانی نێودەوڵەتیان کردووە، ئەوا خەڵك بەتایبەتی قوربانییان و کەسوکاریان بڕوا متمانەیان بە حکوومەتی تازە نامێنێ. لەئەنجامدا حکوومەت شەرعییەتی کزو لاواز دەبێ.

* خۆشبوون لە تاوانگەلی نێودەوڵەتی، دژ بە قانوونی نێودەوڵەتییە.

* ئەگەر لێبوردنی گشتی بە رەها بۆ گرۆ و دەستەیەك دەرچوو، دوور نییە گیانی بوغزو کینەو تۆڵەسـاندنەوە سەرهەڵبداتەوە بەتایبەتی لە کۆمەڵگەیەکدا کە لە بنەڕەتدا بە قووڵی لەسەر بنەمای ئیتنی و تایەفی دابەش بووە.

* عەفووات لەوانەیە جێ پێ و دەسەڵاتی ئەو کەس و تاقمانە پتەو بکا کە مافەکانی مرۆڤیان پێشێلکردووە، جا چ بواریان بدرێ لەناو حکوومەتدا بمێننەوە، یان رێگە بە نەیارانی حکومەت- بەتایبەتی عەسکەرییەکان- بدرێ، کنە لەناو حکوومەت بکەن و دواتر بیڕوخێنن.

بەپێچەوانەشەوە هی واش هەن پێیانوایە ئەگەر رەوشی ناو وڵات، هەرەشە لە تەنایی و ئاشتیی ناوچەکە بکا، لێبوردن پێویستە. ماددە ١٦ی دادگەی جینایی نێودەوڵەتی. یان ئەگەر بەناوبژی ئەنجوومەنی ئاسایش، چەند لایەنێکی پێکناکۆکی ناو وڵات، رێککەوتننامەیەکی سیاسی مۆربکەن، ئەوا دیسان رێی تێ دەچێ لەناو رێککەوتننامەکەدا بڕگەیەکی تایبەت بە لێبوردن جێی بۆ بکرێتەوە، بەڵام لە هەموو بارێکدا نابێ لێبوردن، رەها و بێ کۆت و مەرج بێ.

٢-٢-٢: لێبوردنی تایبەتی:

بە مەرسوومێك و وەك بەخشش دەردەچێ، جا ئەو بەخشینە هی سەرۆك کۆمار بێ یان شا، میر کە تیایدا حوکمڕان دەستەیەك لەو کەسانەی تاوانیان کردووەو حوکم دراون دەبەخشێ یان سزایان لەسەر سوك دەکا. ماددە ٣٠٦ی (یاسای رێوشوێنی دادگاییکردنی سزایی)ی عێراقی دەڵێ: بەدەرچوونی مەرسوومی کۆماری لەبارەی لێبوردنی تایبەتەوە، سزاگەلی ئەسڵی و فەرعی دەکەون، لێ گێڕانەوە، یان قەرەبووکردنەوە یان موسادەرە ناگرێتەوە. بۆیە دەبینین لە لێبوردنی تایبەتیدا چەندین مەرج هەن وەك:

* بەمەرسوومێك دەردەچێ. تەنیا حوکمڕان یان شا، میر ئەو مافەی هەیە. هەندێ جار لەسەر راسپاردەی سەرۆکوەزیران، وەزیری دادپەروەری یان ناوەخۆ یان... دەدرێ.

* بەپێی ئەو مەرسوومە یان ئەوەتا سزا بەتەواوی لەسەر تاوانبار هەڵدەگیرێ، یان سزای لەسەر سوك دەکرێ، یان سزایەکی تری سووکتری بۆ دەبڕێتەوە (بۆ نوونە لە ئیعدامەوە بکرێ بە موئەبەد). کەواتە دەبێ تاوانبار حوکمی کۆتایی و بنبڕی بەسەردا درابێ، واتە هەموو قۆناخەکانی تانەلێدان و تێهەڵچوونەوەی بڕیبێ. تەنیا بۆ یەك جار تاوانبار دەتوانێ سوود لە لێبوردنی تایبەت وەربگرێ، لێ ئەگەر دووبارەو سێ بارەی بکاتەوە، ئەوا ئەو مافەی نامێنێ. هەندێ جار ئەو لێبوردنە تایبەتییە بۆ چاککردنەوەی هەڵەو پەلەیەکی قەزایی دەدرێ، یان لەبەر ئەوەی تاوانبار رەوتاری لە زینداندا باش بووەو بەخۆی داچۆتەوەو سوودی وەرگرتووە.هەروا ئەو لێبوردنە تایبەتە، رەها نییە، بەڵکە بەمەرجە، تا حوکمڕان بە ئارەزووی خۆی خەڵك ئازاد نەکاو فەرمانان دەرنەکا، بۆیە یان ئەوەتا لە دەستوور یان لە قانوونی سزای وڵاتدا، مەرجەکان دیاری دەکرێن. بەزۆری ئەو جۆرە عەفوواتە بۆ تاوانگەلی سیاسییە کە مەترسی زۆریان بۆ سەر کۆمەڵگە نییە.

هەرچی شوێنەوارەکانی لێبوردنی تایبەتە بریتین لە: لێبوردنی تایبەت کار لە حوکمی تاوانبارکردن (**الادانة**) ناکا، بەڵکە یان جۆری ئەو سزایەی بۆ حوکمدراو براوەتەوە رادەگیرێ یان بڕی سزاکە دەگۆڕێ. جا سزا جێبەجێکردنەکە لەسەرەتا بێ یان لە کۆتا بێ، بەڵام کار لە سزای فەرعی و سەربار ناکا. بەڵام تاوان وەکو خۆی دەمێنێ و ئەگەر مافی خەڵکی تری پێوەبێ، ئەوە بۆیان هەیە داوای قەرەبووکردنەوە بکەن. دوای ئەوەی کارڕایی پێویست دەکرێ، مەحکومکراو بەرەڵلا دەکرێ.

بەکورتی تا تاوانبار حوکمی کۆتایی و بنبڕی نەدرابێ، داوای سزایی لەسەر لا ناچێ. بێ لەوە لێبوردنی تایبەتی شتێکی شەخسییە، واتە دەبێ ئەو کەسەی بەر لێبوردن دەکەوێ، دەبێ بەناو ناوی بێت و لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە بەپێی دەستووری تازەی عێراق، لێبوردنی تایبەتی لە دەسەڵاتی سەرۆك کۆمار دایەو لەسەر راسپاردەی سەرۆکوەزیران دەبێ و چەندین کۆت و مەرجی بۆ دانراوە.

٢- ٣: کێ دەسەڵاتی لێبوردنی هەیە؟

وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە بەپێی دەستوور و سیستەمی سیاسیی وڵات دەگۆڕێ. لە بەریتانیا، تاج (شا) بۆی هەیە لێبوردن دەربکا، یان پەرلەمان قانوونی لێبوردن دەربکا. لە عێراقدا، پێش رووخانی رژێم، بەپێی مادده ٤٢/أ ی دەستووری کاتی ساڵی ١٩٧٠، ئەنجوومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش، بە زۆرینەی دەنگ دەسەڵاتی قانووندانان و بڕیاردانی هەبووە. دیارە ئەوە قانوونی لێبوردنی گشتی-یش دەگرێتەوە. هەروا سەرۆك کۆماریش بەگوێرەی ماددەی ٥٨-ی هەمان دەستوور، بۆی هەبووە لێبوردنی تایبەتی بدا. لێ ئێستا، پاش پەسندکردنی دەستووری هەمیشەیی لە ١٥/١٠/٢٠٠٥دا، لێبوردن، پتر لە جاران، کۆت و مەرجی بۆ داندراوە.

٢-٣-١: سەرۆکی کۆمار (هەنووکە دەستەی سەرۆکایەتیی کۆمار بە کۆی دەنگ ئەو دەسەڵاتە پێڕەو دەکەن):

بەپێی مادده ١/٧٠: سەرۆك کۆمار دەتوانێ لێبوردنی تایبەتی بدا. بەڵام ئەو لێبوردنە، رەها نییە، بەڵکە کۆت و مەرجی خۆی هەیە: یەکەم، دەبێ ئەو لێبوردنە لەسەر راسپاردەی سەرۆکی وەزیران بێ. دووەم، ئەو تاوانانە ناگرێتەوە کە هەقی تایبەتی ئەم یان ئەو هاووڵاتییان پێوەیە، وەکو تاوانی کوشتن، تاوانی دەستدرێژی (**الاعتداء**)، جوێن و بوختان و شتی لەمبابەتە. سێیەم، ئەو تاوانکارانەش نا کە تاوانگەلی نێودەوڵەتی و گەندەڵیی دارایی و ئیدارییان ئەنجامداوە. بەکورتی دەستەی سەرۆکایەتیی کۆمار بۆیان نییە لێبوردنی تایبەتی بۆ ئەو تۆمەتپێکراوانە دەربکەن کە تاوانەکانی جینۆساید، تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی، تاوانەکانی شەڕ، تاوانەکانی تیرۆر (بەپێی قانوونی بەربەرەکانێی تیرۆر، ژمارە ١٣ی ساڵی ٢٠٠٥)یان ئەنجامداوە، بەو موستەشارانەشەوە کە ناویان لە لیستە (٤٢٣) کەسییەکەدا هاتووە.

٢-٣-٢: سەرۆکوەزیران:

بەپێی مادده (٨)ی قانوونی ژمارەی ١ی ساڵی ٢٠٠٤ی داکۆکیکردن لە (**السلامة الوطنية**) کە لە

سەردەمی حکومەتی کاتیی دکتۆر ئەیاد عەللاوی دەرچووە، سەرۆکوەزیران لەبەر بەرژەوەندی گشتی دەسەڵاتی ئەوەی پێ دراوە، ئەو داوایانە هەڵبگرێ و بپێچێتەوە کە لەسەر تۆمەتپێکراوان قەیدکراون، پێش دادگاییکردن یان لە کاتی دادگاییکردندا و، تۆمەتپێکراوان ئازاد بکا یان لەبەر هەر هۆکارگەلێکی پێوەندیدار بە ئاسایش و سەقامگیری.

ئەو عەفوواتەی سەرۆکوەزیران دەبێ دەستەی سەرۆکایەتیی کۆمار رەزامەندی لەسەر بداو لەهەمانکاتدا دەبێ تاوانەکە پێوەندی بە باری لەناکاوی عێراقەوە هەبێ کە ناوە ناوە تازە دەکرێتەوەو هەموو عێراق، بێ لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەگرێتەوە.

٢-٣-٣: ئەنجوومەنی نوێنەران:

بەپێی دەستوور، دەسەڵاتی هەرە لە پێشەوەی ئەنجوومەن بریتییە لە دەرکردنی یاساگەلی ئیتیحادی. کەواتە دەرکردنی قانوونی لێبووردنی گشتی لە دەسەڵاتی ئەنجوومەن دایە. بۆ دەرکردنی قانوونی عەفووات، دەبێ گەڵاڵەنامەی عەفوواتەکە یان ئەوەتا لە لایەن دەستەی سەرۆکایەتیی کۆمارەوە پێشکەشی ئەنجوومەن بکرێ، یان لەلایەن ئەنجوومەنی وەزیرانەوە، یان لە لایەن ١٠ پەرلەمەنتارەوە، یان لە لایەن یەکێ لە لیژنە تایبەتمەندەکانی ئەنجوومەنەوە ئامادەبکرێ. دەبێ لەو گەڵاڵەنامەیەدا بەبێ تەمومژ ئەوە دیاری بکرێ کە داخوا ئەو عەفوواتە کێ و چ چەشنە تاوانێك دەگرێتەوە، داخوا تاوانپێکراوان و حوکم بەسەرداکراوان (**المحکومین**) بەیەکەوە دەگرێتەوە، داخوا هیچ تاوانێك لەو تاوانانە دەگرێتەوە کە هەقی تایبەتی هاووڵاتیانیان پێوەیە، داخوا زەوتکردنی ماڵ و مڵکی ئەوان دەگرێتەوە، داخوا عەفوواتەکە هەمەگرەو هەموو تاوانەکان دەگرێتەوە یان هەندێکیان، لەکۆتادا قانوونی عەفوواتەکە چۆن جێبەجێ دەکرێ و ماوەکەی چەندە. دیارە بۆ بڕیاردانی هەر قانوونێك ئەگەر دەقێکی تر لە دەستوور نەبێ کە زۆرینەی تایبەت بخوازێ، ئەوا دەبێ زۆرینەی رەهای ئەندامانی پەرلەمان کە دەکاتە ١٣٨ ئەندام ئامادەی کۆبوونەوە بن و بڕیاریش بە زۆرینەی سادەی ئامادەبووان دەدرێ کە دەکاتە ٦٩ دەنگ. ئا لێرەوە دەبێ ئەنجوومەن بەوریایی و بەگوێرەی بەرژەوەندی باڵای نیشتمان، بجولێتەوە، بەڵام دیسان بڕیاردانی قانوونێکی لێبووردن کە تاوانگەلی نێودەوڵەتی بگرێتەوە، پێشێلکردنی قانوونی نێودەوڵەتیی عورفی و ئەو رێککەوتننامە نێودەوڵەتییانەیە کە عێراق خۆی ئیمزای کردوون و تەرەفە تیایاندا.

هەروا پەرلەمانی کوردستان-یش، بۆی هەیە قانوونی لێبووردنی گشتی دەربکا. هەر بەپێی ئەم دەسەڵاتەیش، لە ١٠/٤/٢٠٠٧دا، بڕیاری ژمارە (٤)ی لێبووردنی گشتی دا و دواتر لە ١٨/٤دا، لەلایەن سەرۆکایەتیی هەرێمەوە پەسندکرا، بەڵام بەپێی قانوونەکە هەندێ تاوانی وەکو تیرۆر، بازرگانیکردن بە ماددەی بێهۆشکەر، تەزویر و دزینی سەروەت و سامانی هەرێم و هیتر، لێبووردن نەیگرتونەتەوە.

٢-٤: لێبوردن و هەڵوێستی یاسادانەری عیراقی:

مـادده ١/١٥٣ ی قـانوونی سـزاکانی عێراقـی دەڵـێ: لێبـوردنی گـشتی بـە قـانوون دەردەچـێ و لەئاکامدا داوا (دەعوا) دەکەوێ و نامێنێ، حـوکمی تاوانبـارکردن دەسـڕێتەوە (ئەگـەر تاوانبـار لەلایـەن دادگـاوە حـوکمی تاوانبـارکردنی بـۆ دەرچـووبێ)، هەموو سزایەکی ئەسـڵی و تەبـەعی و تـەکمیلیی و ڕێوشوێنێکی ئیحترازی کـە بـۆ تاوانبـار بڕاوەتـەوە، لەبەین دەچێ، لێ هیچ شوێنەوارێکی بـۆ سـەر ئـەو سزایەی کە بەسەر تاوانباردا جێبـەجێ کـراوە (واتـە ئەو سزایەی پـێش عەفوواتـە جێبـەجێکراوە) نـابێ، مەگەر قانوونی لێبوردن بەدەق ئاماژەی بۆ کردبێ.

مادده ٣٠٠ی (قانوونی ڕێوشوێنی دادگاییکردنی سزایی) عێراقی دەڵێ لەم بارانەی خـوارەوەدا، داوای سزایی دەکـەوێ و نـامێنێ ١- ئەگـەر تـاوانپێکراو بمرێت ٢- یان داوا، حوکمێکی بنبڕی لەبارەوە دەرابـێ جا حوکمەکە تاوانبارکردن بێ یان بێ تاوانبوون. ٣- **یان بەهۆی لـە تـاوان بـوردن** ٤- یـان بـە ڕاگرتنـی یـەکجاریی کاڕاییگـەلی قـانوونی. بـەپێی مـادده ٣٧٨/أ-ی قانوونی سـزاکانی عێراقـی و مـادده ٦ی قـانوونی ڕێوشـوێنی دادگـاییکردنی سـزایی، کـات بەسەرچوونی داوا (**التقادم**) و هەڵوەشـاندنەوەی ئـەو قانوونەی سزا بۆ تاوان دادەنێ، دیسان داوای سـزایی دەکەوێ. کەواتە لێبوردن دەستاوێژێکە بـۆ کـەوتنی داوای سزایی.

بە گـوێرەی مـادده ٣٠٥ی قـانوونی ڕێوشـوێنی دادگاییکردنی سزایی-یش ئەگەر قانوونی لێبـوردنی گـشتی دەرچـوو، ئـەوا کـارڕایی لێکۆڵینـەوەو دادگـاییکردن دژی تۆمـەتپێکراو، بەتـەواوی و یەکجارەکی رادەگیرێ، لێ ئـەو کەسـەی لەسـەرینی تاوان-ەوە، زەرەرو زیانی پێکـەوتبێ، مـافی ئـەوەی هەیە موراجەعەی دادگای مەدەنی بکا.

لێ وەك دەبینین، مادده ١٥/شەشەم-ی قـانوونی ژمـارەی ١٠ی دادگـەی بـاڵای تاوانکـاریی عیراقـی دەڵێ: بڕیارگەلی عەفووات کە بەر لـە بـەرکاربوونی ئەم قانوونە دەرچوون، هیچ کام لەو تۆمەتپێکراوانـە ناگرێتەوە کە یەکێ لەو تاوانانـەیان ئەنجامـدابێ کـە لەم قانوونەدا دەقبەند کـراون. واتـە ئـەو کەسـانەی تۆمەتی ئەنجامدانی ئەو تاوانانەیان درابێتە پـاڵ کـە لە ماددەکانی (١١، ١٢، ١٣، ١٤) هاتوون، بەبـەر ئەو قانوون و بڕیارانەی لێبوردن ناکەون کە پێش ئـەم قانوونە، دەرچوون. هەر بۆ بـەراورد، مـادده (١٠)ی قـانوونی دادگـای تایبـەت بـە سـیرالیون، هـەر لێبوردنێك بۆ هەر کەسێك درابێ کە دەکەوێتـە ژێـر ویلایـەتی ئـەم دادگایـە تایبەتـە سـەبارەت ئـەو تاوانانەی کە لـە ٢ تـا ٤)ی قـانوونی ئـەو دادگایـە ئاماژەیـان بـۆ کـراوە، ڕێگـە لـە دادگـاییکردنی ناگرێ[٦].

بەگوێرەی مادده ١٤١ی دەستوور، هـەموو ئـەو قانوونانـەی لـە سـاڵی ١٩٩٢-ەوە لـە کوردسـتان لەلایەن پەرلـەمانی کوردسـتانەوە، دەرچـوون مـادام هەموارنەکراون و هەڵنەوەشێنراونەتەوەو پێـچەوانەی ئەم دەستووورە نین، وەکو خۆیان کاریان پـێ دەکـرێ. دیارە لێبوردنی بەرەی کوردستانی پێش ئەم مێـژووە بـووە. بـەرەی کوردسـتانی، ڕاسـتە دەسـەڵاتێکی تایبەتمەند نـەبووە بـە یاسـادانان و لەلایـەن گەلـەوە هەڵبـــژێردراو نـــەبووە، چـــونکە لـــە مێـــژووی بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازیدا، بەر لە سەرکەوتن، بوار

نییە دەستەی هەڵبژێردراو لە لایەن گەلەوە پێکبهێنــدرێ، بەڵام بەرە وەك چەترێکی سەرکردایەتیی سیاسی و بەحوکمی ئەوەی دەسەڵاتی ئەمری واقیع بووە و بۆ بەرژەوەندی باڵای ئەو کاتەی کورد و دوای لێکدانەوەی پارسەنگی هێزەکان، بۆ سەرکەوتنی راپەڕین و پتەوکردنی یەکێتیی ریزەکان و پڕکردنەوەی بۆشایی و کەلەبەرەکان و تەسکردنەوەی بەرەی رژێم، لێبووردنی بۆ سەرجەم ئەوانەی هاوکاریی رژێمیان دەکرد، داوە. لە رووی سیاسییەوە، ئەم لێبوردنە، پێویست بووە، بەڵام دەبوایە لەتەك ئەو لێبوردنەدا، کۆمەڵێ میکانیزمی تر پەسند بکرایە کە تا ئێستا دەشیان برینەکانیان سارێژ بکردایە. سێیەم، بەرەی کوردستانی قانوونی ژمارە ١ی هەڵبژاردنی پەرلەمانی بڕیار دا کە لە ١٩٩٢/٥/١٩دا هەڵبژاردنی گشتی پێ کراو پەرلەمانی کوردستان و حکوومەتی هەرێمی لێکەوتەوە، واتە (ضرورة) وای کرد بوو بەرەی کوردستانی، قانوون دەربکا، جا ئەو (ضرورة)یە سیاسی بووبێ یان بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی قانوونی یان ئیداری بووبێ. لێرەدا، هەقە جیاوازییەك لەنێو ئەوانەی لە دوای ١٩٩١-ەوە لەپاڵ حکوومەتی هەرێمی کوردستاندا مانەوەو ئەوانەشیان بکرێ تا ٢٠٠٣ لەپاڵ رژێمدا بوون، سەرباری لەکاتی لێکۆڵینەوەو دادگاییکردندا جۆرو سروشتی تاوان، زلی و مەترسیداری تاوانەکەو چەند جار تاوانپێکراو ئەو کردانەی دووبارە و سێ بارە کردۆتەوە، یان ئەوانەی بندەست و پلەو پایەیەکی ئەوتۆیان نەبووە، لەبەرچاو بگیرێ. واتە با زێتر ماسییە گەورەکان بە تۆڕەوە بن نەك ماسییە بچکۆلەکان.

٢-٥: هەڵوێستی نەتەوە یەکگرتووەکان و دۆکیومێنتە نێودەوڵەتییەکان

وەك سەرنج دەدرێ هەڵوێستی نەتەوە یەکگرتووەکان و لیژنەو کۆمیسیۆنەکانی، سەبارەت بەو بڕیارو قانوونی عەفوواتەی کە لە هەندێ وڵاتدا، دەسەڵاتداران بۆ خۆیان و دەست و پێوەندەکانیان دەرکردووە، نیگەتیڤ بووەو جەختیان لەسەر دادگاییکردنی ئەو کەسانە کردووە کە بەرپرس بوونە لە پێشێلکارییە زل و مەترسیدارەکانی قانوونی نێودەوڵەتیی مرۆیی. دیارترین نموونەش، لە ٧ی تەمموزی ١٩٩٩، نوێنەری تایبەتی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان (تەحفووز)ی خۆی سەبارەت بە رێککەوتننامەی (لوم- تۆگۆ)ی ئاشتیی نێوان بەرەی یەکگرتووی شۆرشگێر و حکوومەتی سیرالیۆن دەربڕیوە کە لە ماددەی (٩) رێککەوتننامەکەدا باس لە لێبوردن کراوەو نوێنەری یوئێن دەڵێ: **بەپێی لێکدانەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان ئەو لێبوردنە، تاوانگەلی نێودەوڵەتیی جینۆساید، تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی، تاوانەکانی شەڕ و پێشێلکارییە خەتەرەکانی تری قانوونیی ئینسانیی نێودەوڵەتی، ناگرێتەوە.**

واتە ئەوە ئەرکی دەوڵەتە، دادگایی ئەو کەسانە بکا کە پێشلکاریی زلی قانوونی ئینسانیی نێودەوڵەتی و قانوونیی نێودەوڵەتی مافەکانی مرۆڤیان کردووە و خۆی لێ نەدزێتەوە.

لە ساڵی ١٩٨٩، کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، بڕیاری **1989/65ی ئەنجوومەنی کۆمەڵایەتی و ئابووریی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکانی پشتڕاستکردەوە،** سەبارەت بە

"Principles on the Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions"، پرەنسیپی ١٩ (بڕگە ٢) بەتوندی دژی ئەو قانوونی لێبوردنانەیە کە بۆ ئەم تاوانانە بدرێ: نابێ لە هیچ هەلومەرجێکدا، بە باری شەڕ، داگیرکاری و باری لەناکاویشەوە، ئەو کەسانەی تۆمەتی دادگاییکردن و لەسێدارەدانی بەپەلەو خێرایان دراوەتە پاڵ، لە دادگاییکردن لێبوردن بکرێن.

هەروا کۆمیتەی مافەکانی مرۆڤ-ی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٩٩٢/٤/١٠ لە کۆمێنتی گشتیی ژمارە ٢٠ی خۆیدا، سەبارەت بە مادده ٧ ی (ڕێککەوتننامەی دژ بە ئەشکەنجەدان - ١٩٨٤)، دەڵێ: هەندێ وڵات لێبوردنیان بۆ کاروکردەی ئەشکەنجەدان دەرکردووە. بەگشتی عەفووات لەگەڵ ئەرکی وڵاتان تێکناکاتەوە کە دەبێ بەدوای کردەوەی ئەشکەنجەداندا بچن، بەپێی ویلایەتی خۆیان ئەوە دەستەبەر بکەن کە کەس ئەشکەنجە نادرێ و لە داهاتووشدا دووبارەی ناکەنەوە، وڵاتان نابێ مافی تاکەکان پێشێل بکەن و دەبێ ڕێگەچارەی کارایان بۆ دابین بکەن بە قەرەبووکردنەوەو ڕاهێنانیشەوە.

لە ساڵی ١٩٩٢دا، کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، لە کاتی پەسندکردنی جاڕنامەیەك لەبارەی پاراستنی هەرکەسێکی بەزۆربزرکراو، قانوونەکانی لێبوردنی ڕەتکردەوە و جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە ئەو کەسانەی بەرپرسن لەو تاوانە، نابێ سوود لەهیچ قانوونێکی لێبوردنی تایبەتی یان لە هەر ڕێوشوێنێکی هاوشێوە وەربگرن کە سزا یان کاراییی سزاکارییان لەسەر لاببا.

لە دوای نەوەتەکانیشەوە، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان دوو دادگای تاوانکاریی تایبەتی بۆ یۆگۆسلافیا و ڕواندا: دادگەی نێودەوڵەتیی تاوانکاریی تایبەت بە یۆگۆسلافیای جاران ICTY بەپێی بڕیاری ٨٠٨ لە ١٩٩٣/٢/٢٢ و دادگەی نێودەوڵەتیی تاوانکاریی تایبەت بە ڕواندا ICTR بەپێی بڕیاری ژمارە ٩٥٥ لە ١٩٩٤/١١/٨، دامەزراند بۆ دادگاییکردنی ئەو کەسانەی پێشێلکاری مەترسیداریان دەرهەق بە قانوونی نێودەوڵەتی مرۆیی کردبوو. بەگوێرەی پێڕەوی بنەڕەتیی هەردوو دادگاکە، ئەو دادگایە چەندین تۆمەتباریان بە تۆمەتی (تاوانەکانی شەڕ "پێشێلکارییە زلەکانی ڕێککەوتننامەکانی ساڵی ١٩٤٩ی جنێف"، پێشێلکارییەکانی قانوون و نەریتەکانی شەڕ، جینۆساید، تاوانەکانی دەرهەق بەمرۆڤایەتی) دادگاییکردووە. ئەم دوو دادگایەو چەندین هەوڵی تر، دادگەی جینایی نێودەوڵەتی (١٩٩٨-ڕۆما)ی لێکەوتەوە کە لە ١ی تەمموزی ساڵی ٢٠٠٢-ەوە کەوتۆتەکار. ئەمە بێ لە دادگای تایبەت بە سیرالیۆن[٧]، شایانی گوتنە ئەم دادگایە لە ٢٠٠٤/٣/١٣دا لە بارەی ئەو عەفوواتەی لە ڕێککەوتننامەی (لوم) ی سیرالیۆندا هاتووە، بڕیاریدا کە ئەو لێبوردنە تاوانگەلی نێودەوڵەتی ناگرێتەوە[٨] لە تیموری ڕۆژهەڵات-یش، دادگەیەك بەناوی (special panels for serious crimes in East Timor) بەگوێرەی بڕیاری ١٢٧٢ی ١٩٩٩/١٠/٢٥ی ئەنجوومەنی ئاسایش دامەزراوە.

بەم شێوەیە وردە- وردە، رزگارنەبوون لە سزاو دادگاییکردنی ئەو کەسانەی بەرپرسن لە پێشیلکارییە زل و مەترسیدارەکانی قانوونی نێودەوڵەتی مرۆیی، بووە بە نیشانەیەکی جیاکەرەوەی ئەم سەردەمەی ئێمە. لەم پێڤاژۆیەدا، دەکرێ بڵێین دادگای باڵای تاوانکاریی عیراقی کە لەسەر هەمان پرەنسیپە سەرەکییەکانی ئەو دادگایانە بە تایبەتی لەرووی ئیختیساسی بابەتییەوە، دامەزراوەو دەڕوا، پێشکەوتنێکی گەورەیە لە ئاستی دادگاگەلی نیشتمانیدا بۆ دادگاییکردن و لێپێچانەوەی ئەو کەسانەی بەرپرسن لە ئەنجامدانی تاوانگەلی نێودەوڵەتی.

٢-٦: هەڵوێستی دادگاگەلی هەرێمایەتی و لیژنەکانی مافی مرۆڤ و رێکخراوەکانی تر:

دادگای ئەمریکی و کۆمیسیۆنی نێو-ئەمریکایی بۆ مافەکانی مرۆڤ داوا لە دەوڵەتانی ئەندام دەکەن کە دەبێ قانوونەکانی ناوەخۆی وڵاتەکانیان لەگەڵ رێککەوتننامەی نێو-ئەمریکایی بۆ مافەکانی مرۆڤ بگونجێنن، چونکە دەرکردنی قانوونگەلی بەرفرەی عەفووات هیچ هێزێکی پابەندکاری رەوایان نییە[٩]. لەسەرینی ئەمەوە، هەندێ لە دادگاکانی وڵاتانی ئەندام، وەکو دادگای باڵای هیندوراس دوو بڕیاری گرنگی داوە، یەکەمیان نابێ لێبووردن بدرێ بەر لەوەی دەسەڵاتی دادوەری لە حاڵەتەکە بکۆڵێتەوە، دووەمیان دەستوور رێگە نادا، عەفووات بۆ تاوانی گشتی دەربکرێ کە ئەفرادی سوپا کردوویانە، چونکە ئەو تاوانانە، تاوانی سیاسی نین. لە گواتیمالا، ساڵی ١٩٩٦، قانوونی ئاشتبوونەوە باس لە سوودەکانی لێبووردن دەکا، لێ ئەو قانوونە، تاوانەکانی جینۆساید، راگواستنی بەزۆر و ئەشکەنجەدان، ئەو تاوانانەی کە بەگوێرەی قانوونی نێودەوڵەتی تەقادوومیان بەسەردا جێبەجێ نابێ، لێ هاوێشتۆتە دەرێ[١٠].

لە سەردەمی حوکمی سەربازیدا لە ئەرجەنتین لە نێوان ١٩٧٦-١٩٨٣، بەهەزاران کەس رفێنراون و شوێنبزرکراون. لە ساڵی ١٩٨٦ دا قانوونی *Ley de Punto Final, Full Stop Law* دەرچوو کە دواکاتی دانا بۆ دادگایەکان کە لێوەکۆڵینی خۆیان سەبارەت بە پێشلکارییەکانی مافی مرۆڤ تەواو بکەن، ساڵی ١٩٨٧ قانوونی *Ley de Obedencia Debida, Law of Due Obedience,* دەرچوو کە دادوەرەکان رێنوێنی کرابوون پرەنسیپی due obedience بەسەر هەموو ئەو ئەفسەرانەدا پێڕەو بکەن کە پلەیان لە خوار کۆڵۆنیل-ەوەیە و دۆسیەی ئەو داوایانەی لە سەریان تۆمارکراوە، دابخەن و ساڵی ١٩٨٩ و ١٩٩٠یش، سەرۆکی ئەرجەنتین لێبووردنی بۆ تۆمەتپێکراوان دا، بەڵام پەرلەمانی ئەرجەنتین هەر ئەو ساڵە لە پێڤاژۆی بەجێ گەیاندنی دادپەروەریدا، ئەو قانوونەی هەڵوەشاندنەوە[١١]. لە ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٩٢دا، کۆمیسیۆنی مافەکانی مرۆڤی نێو-ئەمریکایی بڕیارێکی دا سەبارەت بە Full Stop Law and the Due Obedience Law کە ئەو قانوونانە، مافی پاراستنی دادوەری (مادده ٢٥) و مافی دادگاییکردنێکی دادپەروەرانە (مادده ٨)ی رێککەوتننامەی نێو-ئەمریکایی سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ پێشێل دەکەن. شایانی گوتنە، ئەو

ڕێککەوتننامەیە لە ساڵی ١٩٨٤-ەوە لە ئەرجەنتین کاری پێ دەکرێ.

لە پیرۆ، ساڵی ١٩٩٥ قانوونی لێبوردن دەرچوو، ئەو قانوونە ڕێی لەوە دەگرت کە هەندێ لەو عەسکەرییانەی ١٥ کەسیان لە کێشەی Barrios Altos کوشتبوو، بدرێنە دادگا، بەڵام دادگەی ئەمریکی بۆ مافەکانی مرۆڤ، ئەو قانوونەی بەپێشێلکردنی ڕێککەوتننامەی نێو- ئەمریکایی بۆ مافەکانی مرۆڤ داناو گوتی ئەو قانوونە ڕێگە لە دەعوا لەسەر قەیدکردن و دادنە دادگای ئەو عەسکەرییانە ناگرێ.(١٢) لە ٢٨ی ئابی ٢٠٠٣دا، لیژنەی ئاشتبوونەوەو ڕاستی لە پیرۆ ڕاپۆرتێکی دەرکردو تیایدا قانوونی لێبوردن ڕەت دەکاتەوەو داوا لە دەوڵەت دەکا دەعوا لەسەر تۆمەتپێکراوان قەید بکا.

لە ٢٧ی شوباتی ٢٠٠٦دا، ئەنجوومەنی وەزیرانی جەزایر بەکۆی دەنگ بەسەرپەرشتی سەرکۆمار بۆتەفلیقە، **"مرسوم تنفيذ ميثاق السلم والمصالحة الوطنية"**ی دەرکرد کە تیایدا لە دارودەستەکانی حکوومەت و دەزگاکانی ئاسایش خۆشبوو کە پێشێلکاریی زلیان کردووەو لە ئاداری پاردا ئەمنستی ئەنتەرناشنال، ڕێکخراوی چاوەدێری مافەکانی مرۆڤ، سەنتەری نێودەوڵەتیی عەدالەتی ئینتیقالی و فیدرالیەتی نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ نیگەرانی خۆیان لەو بارەوە دەربڕی.

٢-٧: دادگاگەلی نیشتمانی و دەستدانی دادوەریی هەمەگر- الاختصاص القضائي الشامل:

ئەمڕۆ لە چەندین وڵاتی وەك (بەلجیکا، ئەڵمانیا، سویسرا، ئیسپانیا، فنلندا...) قانوونی وا دەرچووە کە پێشێلکارییە زل و مەترسیدارەکانی بنەماو پرەنسیپەکانی قانوونی نێودەوڵەتی مرۆیی بە تاوان دەزانن و ڕێگە بۆ پراکتیزەکردنی دەستدانی دادوەریی هەمەگر کراوەتەوە و هەر بۆ نموونە لە وڵاتێکی وەك بەلجیکا بە گوێرەی قانوونی بەلجیکی کە لە ١٦ی حوزەیرانی ١٩٩٣ دەرچووەو دواتر بەقانوونی ژمارە ١٠ لە شوباتی ١٩٩٩ هەموارکراوە لە مادده (٧)ی ئەو قانوونەدا نووسراوە (دادگاکانی بەلجیکا دەسەڵاتی ئەوەیان هەیە لەو پێشێلکاریانەی لەو قانوونەدا هاتوون بڕوانن، بەبێ گوێدانە شوێن و جێگەی ئەنجامدانیان)(١٣). بەکردەوەش لە هەندێ دادگادا، ئەم ئیختیساسە جێبەجێکراوە بۆ نموونە ساڵی ١٩٩٤ دادگەی باڵای دانیمارکی، پەناهەندەیەکی بۆسنەی لە دانیمارك بەناوی ڕەفیق ساریك دادگاییکرد بەتۆمەتی کوشتوبڕی گرتووان لە کامپێکدا بەناوی Dretelj لە بۆسنیاو هەرسك(١٤). ساڵی ١٩٩٥ یش، لە ئەڵمانیا، دوو سربی و کرواتییەك بەتۆمەتی ئەنجامدانی تاوانەکانی شەڕ لە یۆگۆسلافیای جاران، حوکمدران و لە هۆلەنداش، هاووڵاتییەکی سربی بەتۆمەتی تاوانەکانی شەڕ لە یۆگۆسلافیا حوکمدرا(١٥). کەواتە لەدنیای ئەمڕۆدا، کۆدەنگییەك لەسەر ئەوە هەیە کە هەندێ مافی بنەڕەتیی مرۆڤ ناکرێ پێشێل بکرێن، چونکە ئەو مافانە پێوەندییان بە کەرامەتی مرۆڤەوە هەیەو پێشێلکردنیان دەبێتە دەستدرێژی بۆ سەر نیزامی گشتیی نێودەوڵەتی، واتە تاوانەکانی شەڕ، جینۆسایدو تاوانەکانی دەرهەق بەمرۆڤایەتی. ئەم تاوانانە ئیلیتزاماتی دادگاییکردنی تاوانباران دەخەنە ئەستۆی سەرجەم وڵاتانەوە. پێڕەوکردنی ئەو

ئیختیساسە هەمەگرە وایکردووە، تۆمەتباران زاتی ئەوە نەکەن، روو بکەنە هەندێ لەو وڵاتانە لەترسی گرتن و دادگاییکردنیان (نموونە نزار خەزرەجی). ماددە ١٤(٢)ی جاڕنامەی گەردوونیی مافەکانی مرۆڤ دەڵێ (هەر کەسێ لەبەر تاوانی سیاسی یان کاروکردەی دژ بە مەبەستەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان درابێتە دادگا، ناکرێ سوود لەم مافە [مافی پەنابردن بۆ وڵاتێکی تر] وەربگرێ.

ئەم ئیختیساسە پاساوی خۆی هەیە، سەرچاوە لە چەندین ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی وەردەگرێ[١٦] و چەندین ئیلیزاماتیان دەخاتە ئەستۆ بەرانبەر پێشیلکاریی مەترسیداری مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ وەکو أ- ئەگەر یەکێ بەئەنجامدانی تاوانگەلی نێودەوڵەتی تۆمەتبار بێ و لەسەر خاکی وڵاتێک بژی، دەبێ ئەو دەوڵەتە دادگایی بکا یان رادەستی بکاتەوە. بۆ ئەمەش دەبێ وڵاتان بەجیددی و بەتەواوەتی هاریکاری یەکتر بکەن جا دادگاییکردن لەبەرانبەر دادگەیەکی نیشتمانی بێ یان نێودەوڵەتی. لەم رووەوە، پێویستە دادگای باڵای تاوانکاریی عیراقی داوای ئەو تۆمەتپێکراوانە بکاتەوە کە بۆ ئەم یان ئەو وڵات هەڵاتوون. ب- لەسەر وڵاتان پێویستە، لێ نەگەڕێن ئەو تاوانە نێودەوڵەتییانە رووبدەن و تاوانکارانیش بگرن و دادگایی بکەن، جا ئەنجامدەران پلەو پایەی وەزیفییان هەرچی بێت، چونکە دادگای نێودەوڵەتی دان بە (حەسانە) و (پەنادان) ی ئەو تاوانکارانە نانێ. بۆیەو نابێ وڵاتان، ڕێگەبدەن بەناوی (حەسانە) و (مافی پەنابەری)، داڵدەی تاوانکاران بدەن و بیانحەوێننەوەو وڵاتەکانیان بکەنە مەکۆی تاوانکاران.

ج- قانوونی کات بەسەرچوون بەسەر تاوانگەلی نێودەوڵەتی پەیڕەو ناکرێ. د- پراکتیزەکردنی ئیختیساسی دادوەریی هەمەگر و چەندین ئیلتیزاماتی تر[١٧] بێ لەوە لە هەندێ وڵاتدا، نە (دەستدانی هەرێمایەتی- **الاختصاص الاقليمي**: واتە ئەو دەوڵەتەی کە تاوان لەسەر خاکەکەی بکرێ دەبێ ئیجرائاتی پێویست بکا) و نە (دەستدانی فەردی- **الاختصاص الفردي**: واتە دادگای دەوڵەت، لەو تاوانە بڕوانێ کە تاوانکار یان قوربانی ناسنامەی وڵاتی وییان هەڵگرتووە) دەرهەق بە کاربەدەستانی خۆیان پێڕەو ناکەن و عەدالەت جێبەجێ ناکەن. ئا لەو بارەدا، ئیختیساسی دادوەریی هەمەگر، گرینگی خۆی هەیە بۆ دەربازنەبوونی ئەو کەسانەی بەرپرسن لە ئەنجامدانی تاوانگەلی نێودەوڵەتی و دادگاییکردنیان لە حاڵێکدا ئەگەر ئەو تاوانکارانە روو لەو وڵاتانە بکەن کە ئەو ئیختیساسەیان تێدا پێڕەو دەکرێ. بەڵام مخابن تا ئێستا لەبەر کۆمەڵێ هۆکاری سیاسی و ماددی.. دەوڵەتان ئەو ئەرکانەی خۆیان بە پراکتیزەکردنی ئیختیساسی قەزایی هەمەگریشەوە، جێبەجێ ناکەن و ئەمەش وایکردووە هەندێ لە تۆمەتباران لە دەست عەدالەت رابکەن و خۆیان بشارنەوە، یان لە هەندێ وڵاتدا پەنا بدرێن.

هەروا بۆ ئەوەی لێبوردن بەخراپ بەکارنەهێندرێ و بۆ خۆقورتارکردن نێتەدان و، لە چوارچێوەیەکی قانوونی بێ و خزمەت بە ئاشتبوونەوەو سەقامگیری و هاتنەدی عەدالەت و دەرکەوتنی راستییەکان بکا، پێویستە لەو وڵاتانەی تازە لە شەڕی ناوخۆ دەرچوون، یان تازە لە رژێمێکی ستەمکاری تۆتالیتار وەك رژێمی سەدام، رزگاریان بووەو لە

قۆناخی راگواستنەوە بەرەو دیموکراسی دان، لێبوردنی هەمەگیرو رەها نەدەن و دەبێ هاوکاتیش بێ لەگەل جۆرێ لە دانـانی بە راستییەکان و تۆمارکردنیان بەشێوەیەکی بابەتی، پاکسازیکردنی دامودەزگاکانی حکوومەت لەوانەی بەسایەی رژێمی پێشوو و بە ناهەق پلەو پایەیان وەرگرتووە، قەرەبووکردنەوە و هەندێ میکانیزمی تر وەك رێگەگرتن لە بەرپرسەکانی بەعس لەخۆپالاوتن بۆ پەرلەمان و ئەنجوومەنی پارێزگاکان، لەپاڵ دادگاییکردنی گەورە تاوانباران.. ئەمانە تا رادەیەك سوکنایەتی بە کەسوکاری قوربانییان دەدەن، دەکرێ بڵێین ئەوانە لایەنی کەمن بەنسبەت کەسوکاری قوربانییان و لە هەمانکاتدا هەنگاوی یەکەمن، بۆ ئاشتەوایی و پێکهاتنەوەو روونەدانی تۆڵەو تۆڵەکاری و بۆ پێچانەوەی رابردوو. لێ لەکاتێکدا لە عیراقدا بارێکی لەناکاو هەیە و ئاستی توندوتیژی بەرزە و هەرەشە لە بوون و مانەوەی عیراق وەك دەوڵەت دەکرێ. بۆیە و رەوایەو لە رووی قانوونیشەوە رێی تێ دەچێ، لە چوارچێوەی ئاشتبوونەوەی نیشتمانیدا، قانوونێکی لێبوردن دەربکرێ تا بازنەی ئەوانەی دژ بە پرۆسەی سیاسین لە عیراقدا تەسك ببێتەوەو خەڵکێکی تر نەدەنە پاڵ هێزەکانی دژی حکوومەت نەمازە کە حکوومەتی تازە هێشتا جێگیر نەبووە. بۆیە دەکرێ لێبوردن بدرێ بەلام بەمەرج و لە چوارچێوەی هەنگاوەکانی ئاشتبوونەوەی نیشتمانی دابێ. واتە هەموو ئەوانەی پێشێلکارییان کردووە دادگایی نەکرێن، تەنیا گەورە بەرپرسان، ئەوانەی نەخشەدانەرو فەرماندەرو جێبەجێکاری کوشت و بری بەکۆمەڵ بوونە، لە تەك ئەوانیشدا، ئەوانەش دادگایی بکرێن کە تۆبە ناکەن و لە تاوان و گوناهەکانیان پەشیمان نین. بۆیە و هەقەو دەبووایە کۆمیسیۆنی نیمچە قەزایی، کۆمیسیۆنی زانینی راستییەکان و ئاشتبوونەوە لەسەرانسەری عێراقدا پێکبهاتبایە، بەکوردستانیشەوە کە تیایدا راستییەکان بەشێوەیەکی بابەتی تۆمار بکرانایەو سوود لە تەجرەبەی وڵاتانی تر بەتایبەتی باشووری ئەفریقیا وەربگیرایە. ئەگەر ئەوە بکرایەو تۆمەتباران لەبەرانبەر کەسوکاری قوربانییان و لیژنەکانی راستیدا رابوەستانایەو دانیان بە سوچ و هەڵەکانی خۆیان بێ کەم و زیاد بنابایەو داوای لێبوردن و پێکهاتنەوەیان بکردبایە، ئەوا بەشێکی ئەو کارەساتە دەپێچرایەوە و وزەو تواناو داهاتەکان بۆ بنیاتنانی ئایندە تەرخان دەکرا. لێ ئەوانەشیان کە تاوانی گەورەیان کردووەو چەند جار دووبارەیان کردۆتەوە، رەوانەی بەردەم دادگا کرابان..

یان ئەگەر نەتەوە یەکگرتووەکان قانوونی لێبوردن پەسند بکا، بەتایبەتی لەو بارانەدا کە نوێنەری نەتەوە یەکگرتووەکان، ناوبژیوانی نێوان لایەنە پێکناکۆکەکان بکا، یان سەرپەرشتی مۆرکردنی رێککەوتننامەی ئاشتبوونەوەی نیشتمانی بکا، یان تەسدیق-ی ئەو لێبوردنە بکا، ئەوا دەبێ هەموو وڵاتان پێی رازی بن و لەهەموو جێیەك ئەو قانوونە بخوا، چونکە بەهۆی رێککەوتننامەی لەمبابەتە تەنایی و ئاشتی جیهان دەپارێزرێ، بۆیەو پێویستە لە هەموو جێیەك، پێشوازی لێ بکرێ، چونکە لە باری وادا، واتە کە مەترسی بۆ سەر ئاشتی و تەنایی هەبوو، ئەوا ئاشتی لە پێش عەدالەتەوەیە.

٣- دەرەنجام:

دادگەی باڵای تاوانکاریی عیراقـی، دادگەیـەکی شەرعییەو بەپێی قانوون دامەزراوەو هەموو پێـوەرو ستاندارەکانی دادگایی کردنی دادپەروەرانەی تێدایەو پێویستە هاوکاری بکرێ و نابێ هیچ تۆمەتپێکراوێك کە لە لایەن دادگەوە داوا کرابێ، داڵدە بدرێ.

تاوانــەکانی جینۆســاید، تاوانــەکانی دژ بــە مرۆڤایـەتی، تاوانـەکانی شـەڕ، نـە لێبـوردن، نـە تــەقادووم نایانگرێتــەوە، هــەم بــەپێی قــانوونی نێودەوڵەتی مرۆیی و هەم بەگوێرەی قـانوونی ژمـارە ١٠ی دادگەی باڵای تاوانکاریی عیراقی. واتە ئەگـەر ئەمڕۆش، تۆمەتبارێك دەس نەکەوێ، یان بـۆ دەرەوە رایکردبێ، ئەوا دەعوای قـەزایی لەسـەر دەمێنـێ و دوور نییە وردە- وردە، پراکتیزەکردنی ئیختیـساسی قەزایی هەمەگریش بێتەباو، ئەوا لە بەرپرسیارەتی و لە سزا دەربازیان نابێ.

پێویـــستە، لـــە چوارچـــێوەی ئاشـــتبوونەوەی نیشتمانی و لەتەك میکانیزمەکانی تـری عەدالـەتی ئینتیقالیـدا، لێبـوردنێکی بەمـەرج دەربکـرێ، کـە رەنگـە بەشـداری بکـا لـە پێـچانەوەی قۆنـاخێکی کارەسـاتباری میللـەت و رێگـە لـە پەرەسـەندنی توندوتیژی و تۆڵەو تۆڵەساندنەوەو رك و کینە بگـرێ و هەسـتکردن بـە (غـبن) لـە لای قوربانییـان یـان کەسوکاریان کەم بکاتەوە.

پەراوێزەکان

* ئـەم باسـە، لـە ٢٨ی کـانوونی دووەمـی ٢٠٠٨دا، لـە کۆنفرانسی "بەجیهانی ناساندنی جینۆسایدی کورد" کـە لە هەولێر لە ماوەی نێوان ٢٦ تا ٢٠٠٨/١/٢٨ بەسترا، لەلایەن نووسەر پێشکەشکرا.

١- بڕوانە ئەم سایتە:

www.ictj.com

کێشەی دوجەیل، کێشەی ژمارە ١/ بـەرگی ١ و بـەرگی ٢/ ٢٠٠٥

٢- سعید حسب الله عبدالله، شرح اصـول المحاكمـات الجزائيـة رقـم ٢٣ لـسنة ١٩٧١، دار الحكمـة للطباعـة والنـشر، الموصل، ١٩٩٠، ص ٦٧

3-http://en.wikipedia.org/wiki/Amnesty

٤- ال-ب-کرزون، فرهنگ حقـوق (انگليـزی-فارسـی)، ت،: قـدير کلکـاران و ديگـران، ويـرايش شـشم، انتـشارات دانشيار، تهران، ١٣٨٤، ل٢٩.

٥- طارق حرب، العفو في الاحكام الدستورية والقانونية، بعد الحديث عنه في هيئة المصالحة، جريدة الصباح البغدادية في ٢٦ آب ٢٠٠٦، ص١، الموجود على الموقع:

http://www.alsabaah.com/paper.php?source=ekba&mlf=coppy&sid=28942

٦- تقرير منظمة العفو الدولية ٢٠٠٧، حالة حقوق الانسان، سيراليون، الموجود على الموقع:

http://thereport.amnesty.com/ara/Regions/Africa/Siera-Leone

٧- دادگای تایبەت بە سیرالیۆن بەپێی ڕێککەوتننامەیەك لە نێوان نەتەوە یەکگرتووەکان و حکومەتی سیرالیۆن لە ٢٠٠٢/١/١٦ دامەزراوە.

8- Simon M. Meisenberg, the legality of amnesties in international humanitarian law, The Lome Amnesty Decesion of the Special Court for Sierra Leone, International Review of Red Cross, No. 856, 31/12/2004, p.837-851

٩- هيثم مناع، مستقبل حقوق الانسان/ القانون الدولي وغياب المحاسبة، المؤسسة العربية الاوربية للنشر-باريس، ٢٠٠٥، ص ٢٣٥.

١٠- هەمان سەرچاوە، ص ٢٣٦

١١- هەمان سەرچاوە، ل٢٣٦

١٢- هەمان سەرچاوە، ل٢٣٧.

13- Domien Vandermeersch, Belgian legal system for the repression of crimes under international law, in: Cristina Pellandini (edit.), Advisory service on the international humanitarian law, National measures to repress violations of international humanitarian law (civil law system), Report on the Meeting of Experts Geneva 23-25 Sep. 1997, Geneva, 2000, p. 159, in: http://www.icrc.org

14- Antonio Cassese on the Current trends towards criminal prosecution and punishment of breaches of international humanitarian law, available in: http://www. ejil. org.

١٥- المعلومات مستقاة من:

http://www. sis. gov. eg/online/ahtm/300721b. htm

١٦- اتفاقية منع الابادة الجماعية والمعاقبة عليها في ١٩٤٨/١٢/٩، اتفاقيات جنيف الاربعة الموقعة في ١٢ آب ١٩٤٩وبروتوكولاها الاضافيين الموقعين في ٨ حزيران ١٩٧٧، الاتفاقية الدولية لنزع ومكافحة جريمة التمييز العنصري في ١٩٧٣/١١/٣٠، اتفاقية الامم المتحدة ضد اخذ الرهائن ١٩٧٩/١٢/١٧، المادة الثامنة من اتفاقية مناهضة التعذيب وغيره من ضروب المعاملة، او العقوبة القاسية، او اللانسانية، او المهينة في ١٠كانون الاول ١٩٨٤، النظام الاساسي للمحكمة الجنائية الدولية الدائمة (نظام روما الاساسي المنعقد في ١٧ تموز١٩٩٨) وهي تريش.

١٧- **ئاسۆ كريم**، مسؤولية الدولة عن جرائم الحرب في النزاعات الداخلية المسلحة (العراق نموذجا)، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوەتەوە)، ايلول ٢٠٠٣، کە پێشکەش بە زانکۆی جیهانیی بۆ زانستگەلی ئیسلامی- لەندەن کراوە، ل١٨٨